

ХРОНОЛОГІЯ

Наталія СТАРЧЕНКО

ПРО „НЕСПОРНУ“ ГОДИНУ, АБО ЯК МІРЯЛИ ЧАС НА ВОЛИНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Найпоширенішою одиницею відліку, яку використовували у судочинстві та різноманітних домовленостях між шляхтою, що трапляється в актових книгах Волині від початку їх ведення (60-ті роки XVI ст.), була доба. Сторони, призначаючи дату зустрічі для реалізації попередніх зобов'язань, не фіксували її години. Низка судових і квазісудових процедур, у яких мали виступати два і більше контрагентів, була орієнтована лише на певний день, себто світлову його частину. Тож особи, які прибували до суду для виконання присяги, та ті, що мали спостерігати за дотриманням усіх її формальностей, могли провести в очікуванні контрагентів від „поранку“ до „вечора“, а то й кілька днів поспіль¹. У такий же ситуації опинялися й особи, що прибували на процедуру ув'язнення, де за процесом „сідання“ винуватця у вежу мав спостерігати скривджений чи його уповноважений². Не робили винятку і для кредитора, який у призначений за домовленостями день міг прочекати боржника впродовж дня від ранку до завершення роботи суду³. Сторони конфлікту, які вирішували полагодити свої суперечки на приятельському суді, призначали день зустрічі і місце, однак ми не натрапили на жодну згадку про час, на який мали з'їхатися обидва контрагенти, їхні приятелі та полюбовні судді. У підсумку проблему варто сформулювати так: як відміряв і чи відміряв шляхтич другої половини XVI ст. час упродовж „ділової“ частини доби та що слу-

¹ За трибунальським декретом Іван Красенський мав присягнути, однак присяга була відкладена з ініціативи його супротивника Вінцентія Репковського, який пообіцяв відшкодувати кривди І. Красенського без присяги. Однак, коли сподівання на полагодження стосунків не справилися, І. Красенський прибув на рочки і впродовж трьох днів через возного закликав В. Репковського, аби він став для „слухання“ присяги, проте той не з'явився і не подав інформації стороні і судові про причини відсутності (Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДДА України в Києві), ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 49—51). В іншій справі возний Гуляльницький чекав від ранку до *нешпору* Барбару Монтовтову, аби вона його вела до присяги, і, не дочекавшись ані її самої, ані посланця від неї, вже по нешпорі відійшов від церкви. Суд звільнив возного від звинувачень, позаяк обвинувачка „присегати вести не хотела“ (Там само.— Спр. 458, арк. 467—472 зв., 1571 р.).

² Старченко Н. Ув'язнення шляхтича в контексті ставлення до правопорушення (Волинь останньої третини XVI — початку XVII ст.) // *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*.— Київ; Краків, 2015.— Т. 1.— С. 72—93.

³ ЦДДА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 155; спр. 41, арк. 488—489 (кредитор чекав на боржника, „почавши с пораньку аж до вечора“).

гувало маркерами її початку і кінця для волинських судів? Очевидно, що вичерпні відповіді навряд чи колись вдасться отримати, адже про багато деталей судового процесу дослідник може хіба здогадуватися. Окремі з них виявляються цілком випадково у конфліктних справах, у скаргах на суддів чи третіх осіб тощо. Тож спробуємо принаймні артикулювати проблему та попередньо відповісти на питання, що прозвучали.

Отже, звернімо увагу на заяву Яна Жоравницького, зроблену 1 листопада 1586 р. у володимирському гроді, про те, що він мав, згідно з умовами приятельського єднання, сісти до володимирського замку на три години, тим самим спокутуючи свою провину перед Балтазаром Гнівошем. Я. Жоравницький твердив, що „с *поранку* того дня сегоднешнього оповедал, так и тепер уже о *нешпорнои године* оповедам се, иж водлугъ опису моего помененого не толко три години, але и над то еще колко години ту в замку г[оспо]д[а]рском володимерскомъ седелом, и пана Гневоша препросити былом и естом готов“. Однак Б. Гнівош до замку не прибув і не прислав свого уповноваженого, щоб засвідчити виконання Я. Жоравницьким домовленостей⁴. Утім 4 листопада Б. Гнівош заявив своєю чергою, що його кривдник мав сісти до замку 30 жовтня, однак у визначений день не прибув⁵.

Ця плутанина з датами „сидіння“/„несидіння“ Я. Жоравницького, схоже, трапилася через те, що шляхтич традиційно прив'язував важливі акти, особливо ті, які стосувалися полагодження конфліктів, до судових засідань. Зазвичай це були *рочки* — судові каденції гродського суду, які відбувалися частіше, ніж земські *роки*. Саме на 30 жовтня 1586 р. припадав формальний початок рочків у Володимирі. Цілком імовірно, що у єднальному листі, яким були передбачені умови тригодинного ув'язнення Я. Жоравницького в замку, було вказано, що „сидіння“ має відбутися „на рочках“. Утім навіть якщо йшлося про „початок рочків“, то і в цьому випадку при бажанні можна було маніпулювати терміном домовленостей. Адже в перші 2—3 дні роботи суду відбувалися формальні процедури — укладався реєстр справ, які мали розглядатися упродовж каденції, та закликалися возними до суду відповідачі, тобто відбувалося так зване приwołання („першого и другого дня тилко привольвания бывають“⁶). Тож „початок“ рочків можна було відраховувати формально від першого дня, а можна було принагідно заявити, що суд розпочав роботу з розгляду справ 1 листопада. В аналогічній справі служебник Андрія Олізаровського, „почавши на початку рочковъ теперешних, первшого и другого дня пилновал, если бы панъ Ждан Белостоцкии з слугами своими Ивашком Сеневичом а Сенком Тишкевичом подле обовязку своег[о], приехавши тут на

⁴ ЦДДА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 748—749. Слова Я. Жоравницького засвідчив возний Михайло Голуб-Сердятицький.

⁵ Там само.— Арк. 773—773 зв.

⁶ Там само.— Спр. 31, арк. 248—249, 1598 р. Див. також: возний „от початку роков теперешных дня першого, другого и третего п[а]на Дривинского ку отказу на позовы и теж дня сегоднешнего, кгда тая справа з реестру припала, привольывал, которьи за привольыванемъ потрикротнымъ первого, другого, третего дня и теж дня теперешнего ку отказу не озвалсье“ (Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 8—9). В іншій справі читаємо: „В року нынешнем девять десять четвертомъ рочки припали и судить се зачали водлугъ способу правного урядом зуполнымъ, и почавши отъ четверга аж до суботы, через два дньи привольывали и въ реестръ вписовали водлугъ реестру каждого до справъ“ (Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 258—258 зв.).

замокъ володимерский, седене терпели“, однак вказані особи впродовж зазначених днів не прибули і „сидіння не виконали“⁷.

Тож принагідно зафіксуємо умовність такої реперної точки угод, як *рочки/роки*.

Справа про ув'язнення Я. Жоравницького також окреслює межі судового засідання, його початок і кінець — від „поранку“ до години „нешпорної“. В іншій справі знаходимо ультимативне твердження адвоката однієї зі сторін: „Суд с поранку аж до нешпору судити маєт“⁸. Власне, такий *режим роботи* судових засідань, озвучений у низці справ⁹, був повторенням одного з аспектів статutowого артикулу, який регулював порядок засідань земського суду (II Литовський Статут 1566 р., розд. IV, арт. 27). На цей артикул посилається Миколай Муринович у своїй скарзі на луцький земський суд, який упродовж суботнього дня замість засідань „стравив“ час на балачки і застілля:

„Суд земский луцкий сего дня в субботу [...] в часъ свои, в статуте замѣроный, тое есть с поранку и алиж до години нешпорное, не засѣдал и его не справовал, и овшемъ увес тотъ день нынешний на розмовахъ и потомъ на обеде [...] алиж до години на зикгаре двадцат второе, стравили“¹⁰.

Після 22 години судді врешті призначили присягу одній зі сторін, що відбулася приблизно на межі з нешпорною годиною. Цитований фрагмент містить згадку про прив'язку *нешпору* до годинникового часу, в якому орієнтувалися за „зигаром“. Тож постає питання, як час обраховувався.

Зауважимо, що до того, як у першій половині XIV ст. винайшли „годинник на вежі“ — „зегар“, та поділили добу на 24 рівні відтинки, монополією на приручення часу Середньовіччя практично володіла Церква. Літургійний час унормовував добу молитвами (службами), що орієнтувалися на сонце. Добу ділили на 12 нічних і 12 денних частин, які починали відповідно від моменту заходу і сходу. Тож тривалість нічних і денних годин зазвичай була різною (крім моментів рівнодення), хоча в межах дня/ночі години були рівні. Як твердять дослідники, на теренах Польщі після появи годинників у великих містах (перший — у Вроцлаві 1367, інші — з кінця 80-х років XVI ст.) в обігу були два способи обрахунку часу. Один отримав назву італійського, або чеського, бо поширився саме з цих країн, де домінував. Згідно з ним, добу ділили на 24 вже „повні“, однакові, години. Початок відліку пов'язувався із заходом сонця чи настанням сутінків (десь за півгодини після заходу сонця) і не був усталений, а залежав від пори року. Відповідно, на полудень узимку припадала 20 година, а влітку — приблизно 16. Такий відлік часу протримався в Польщі щонайменше до середини — другої половини XVII ст. У своїх найважливіших точках він збігався з літургійним часом. Інший відлік, нюрнберзький, фактично повторював давній „літургійний“: добу в ньому ділили на нерівні нічну і денну частини (за винятком рівнодення), що починалися від сходу і заходу сонця. Другий варіант відліку часу, що фіксується на

⁷ ЦДДА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 123.

⁸ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 387.

⁹ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 644 зв.: „с поранку ажъ до вечора години нешпорное“.

¹⁰ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 1042 зв.

теренах Польщі,— дванадцятигодинний (так званий малий zegar або „півзегар“ — прототип сучасного) — з’явився ще в XV ст., однак його активне поширення припадає на XVII ст., коли на вежах стали з’являтися значно точніші годинники з маятниковими механізмами (найраніші „зегари“ не мали стрілок та циферблата, а про настання нової години сповіщав дзвін). Точками відліку при дванадцятигодинному обрахунку часу стали північ і полудень, що дало змогу абстрагуватися від положення сонця та, відповідно, пори року (ми досі фактично використовуємо цей відлік, кажучи: „друга ночі“ чи „перша дня“ — замість „друга“ і „тринадцята“). Водночас така система розривала тривалий зв’язок годинника з канонічним часом. Януш Лосовський згадує, що великим прихильником цієї системи виявився Сигізмунд III Ваза, який розпорядився 1602 р. перебудувати годинник на вавельській вежі у Кракові саме під такий спосіб відліку часу. Дванадцятигодинний поділ широко використовувався у Франції, Іспанії, Англії, Нідерландах і на західних німецьких землях¹¹.

Придивімося уважно до тих волинських випадків, де фіксується поняття *нешпор*, захід сонця та годинниковий час, і спробуймо визначитись, як вони співвідносяться між собою та сучасним відліком часу. Зауважимо, що *нешпором* називали вечірню службу в костелі, згадки про яку зрідка трапляються в актових книгах: „в неделю, кгда ее милость пани браславская до костела на нешпор шла“¹². Вона була нульовою точкою для „італійського“ відрахунку часу і починала нову добу. До неї початково і було прив’язане завершення судових засідань, а сигналом для суддів, схоже, був церковний дзвін.

Ми натрапили на кілька справ, які засвідчують незбіг нешпору і заходу сонця та, відповідно, наявність досить тривалого інтервалу між ними, принаймні влітку. В одному випадку, який стосувався запеклого збройного протистояння 11 червня 1599 р. під Луцьком між двома ворожими кланами¹³, що могло тривати 2—3 години, повідомлялося: „Могло ся то почати о нешпорной години, а конъчилося на сонъцы захода“¹⁴. У той день сонце заходило приблизно о 20.40, відповідно, нульова година — *нешпор*, припадав десь на 18 годину нашого часу, що може свідчити додатковим аргументом про його прив’язку до вечірньої служби. В іншій справі про межові суперечки між Андрієм Фірлеєм і Василем Михайловичем Малинським повідомлялося, що 28 квітня (1586) вони мали з’їхатися на спірному ґрунті, однак В. Малинський з приятелями з’явився вже по нешпорній годині, не більше ніж *за дві години* до вечора¹⁵. У цьому випадку вечір, найімовірніше, був пов’язаний із заходом сонця, а нешпор, як і в попередній справі, приблизно збігався з 18 годиною.

¹¹ Див., наприклад: Szymański J. Nauki pomocnicze historii.— Warszawa, 2002.— S. 138—139; Łosowski J. Zegarowy pomiar czasu w miastach polskich w XVI—XVIII wieku. Problem zasięgu // Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości.— Warszawa, 2007.— S. 53—55. Автор вдячна своїм колегам Адамові Монюшку та Андрієві Зайцю за поради, висловлені під час написання цього тексту, та допомогу в отриманні потрібної історіографічної літератури.

¹² ЦДІА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 24, арк. 378; аналогічну згадку див.: Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 193, арк. 117 зв. Цією інформацією ми завдячуємо Ігореві Тесленку, за що йому велика вдячність.

¹³ Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI — початок XVII століття.— К., 2014.— С. 270—288.

¹⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 502 зв.

¹⁵ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 259 зв.—260.

Уважається, що вечірня служба — *нешпор* — не мала фіксованої години і влітку починалася приблизно о 18 годині (за сучасним обрахунком часу), а взимку — дещо раніше, приблизно о 16 годині. Наші приклади цю тезу цілком підтверджують.

Ще в одній справі — скарзі Миколая Дорогостайського на Олександр Семашка, який 13 липня 1572 р. мав прибути згідно з домовленостями на приятельський суд — точкою відліку є „вечір“, що бачимо і в попередньому наведеному випадку. Як ми зауважували, М. Дорогостайський „через увес ден ажъ до вечора и въ ночь годин три або и чотыри“ чекав з полубовними суддями на прибуття свого візаві, однак так і не дочекався¹⁶. „Вечір“, вочевидь, тут також міг бути пов'язаний із заходом сонця, який наставав о цій порі приблизно о 20.20. Утім водночас не можна цілком відкидати припущення, що це могла бути й нульова година церковного *нешпору* (18 година), тож у цьому разі третя чи четверта година ночі (за сучасним відліком 21—22 години), були б відповідніші для перебування шляхтичів у полі. Адже темна частина доби вважалася неприйнятною для вирішення будь-яких справ: „Добрыя цнотливыя [...] вночи не ездят“¹⁷.

Спинимось на випадках уживання поняття *нешпор* у суді як години, яка сигналізувала про припинення судових засідань. Принагідно зауважимо існування й інших маркерів, яким, скажімо, було, поряд із дзвоном до вечірньої служби, настання сутінків. Тож суд міг працювати „до години звykle до свечки“ (1582)¹⁸. В іншій справі після того, як відповідач Станіслав Граєвський певного дня після волання возного не озвався, суд наказав позивачеві Іванові Городиському чекати „до години и часу звykleго“. Той „через увес день ажъ до самое ночи и запаленья свечъ пилность чиниль“, однак безрезультатно (1572)¹⁹.

Очевидно, що така межа використовувалася значно раніше від усталеного годинникового часу і цілком з ним співіснувала.

Як пам'ятаємо з раніше цитованого фрагмента про недбалість земських суддів, *нешпор* наставав після 22 години. В іншій справі — скарзі луцьких земських суддів на Василя Борзобогатого Красенського, який прибув до замку під час судових засідань із забороненою статутом вогнепальною зброєю, „абы суд розорвати“ — читаємо: „зъезжчаючи зъ замку с тыми всими помочниками, в зъброях отвористе, с копиями, з ручницами, в шишаках, давши знак трубою, якобы до певное потребы, на што всѣ стану рыццерского и местского гледѣли, *перед нешпоромъ о године двадцатой*“²⁰. Демонстрація В. Борзобогатим своєї сили відбувалася 21 січня і припадала на 2 годину дня, якщо відштовхуватися від того, що вечірня служба і, відповідно, початок нової доби починалися взимку о 16 годині чи трохи пізніше (захід сонця того дня фіксується о 17.17). На двадцяті годину, однак саме як *нешпорну*, вказується в заяві про невіддавання боргу, яка датується 11 серпня 1588 р.: „есче двадцатая година, которая *нешпорною есть звykle быт*, на зыкгаре не вдарила“²¹.

¹⁶ ЦДДА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 391 зв., 1572 р.

¹⁷ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 49 зв.—50.

¹⁸ Там само.— Спр. 15, арк. 67.

¹⁹ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 625.

²⁰ Там само.— Спр. 31, арк. 93.

²¹ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 462—478.

Цікаво, що конституція 1578 р., яка унормовувала тривання гродських судів для Краківського воєводства, визначала судовий день від ранку до 21 години²². Фіксація „робочого“ дня суду — рідкість, адже конституція того ж 1578 р., яка встановлювала Трибунал (вищу апеляційну інстанцію) в Короні та регулювала його функціонування, не згадує про час. Параграф цієї конституції „Часи судів“ регулює початок та кінець засідань Трибуналу загалом²³. Низка конституцій, що так чи так стосується функціонування судів по різних воєводствах, зазвичай окреслювала лише початок каденцій, а в іншому покладалася на „звичкий обичай“. Я. Лосовський у монографії, присвяченій функціонуванню холмської канцелярії від XV до XVIII ст., наводить дві старостинські постанови, які застосовують, що ці питання назагал залежали від місцевої специфіки — традиції або волі очільника суду. Так, заторський староста Миколай Шидловецький 1524 р. розпорядився починати засідання земських лавничих судів улітку о 12 годині, навесні і восени — о 14, а взимку — о 17 годині, тобто, як зауважує Я. Лосовський, між 6 і 11 годинами залежно від пори року. За розпорядженням старости Яна Фірлея, 1574 р. краківський гродський суд мав засідати від ранку до полудня²⁴. Зауважимо, одна з рідкісних справ, де судді чітко фіксують, коли ж саме розпочалося засідання, стосується зимового дня 21 січня 1584 р. Це скарга суддів на Василя Борзобогатого Красенського, яку ми вже згадували. Судді заявляли, що „засіли“ на своїх місцях „о године семонадцат“²⁵. Як було зауважено, волинський матеріал демонструє, що нульова година пов'язувалася не із заходом сонця, а з нешпором Церкви, який починався за певний час до заходу. Зимовий нешпор Церкви припадав приблизно на 16—17 годину (сучасного відліку часу), тож судді в цьому разі мали „засісти“ на своїх місцях не об 11 годині ранку, як твердить Я. Лосовський, а о 9—10 (17—18 година чеського чи італійського відліку). Захід сонця того дня припадав на 17 год. 17 хв. Очевидно, що у системі, де нульова година прив'язувалася не строго до заходу сонця, а до часу Церкви, різниця між нульовим зимовим і літнім часом була значно менша, ніж 5 годин, за обрахунками Я. Лосовського. Дещо згодом, уже 1631 р. знаходимо згадку про „волання“ (закликання) возним 14 червня сторін до суду о 16 годині, згідно з укладеним реєстром, який унормовував порядок розгляду справ упродовж судових засідань. *Волання* у той час відбувалися упродовж перших трьох днів судової каденції на початку засідань, відповідно, у нашому випадку друге *волання* мало потрапити на час приблизно о 10 годині, якщо час літнього *нешпору* (нульова година) припадав на 18 (нашого часу): „Второе волане судовъ рочков теперешних з одволанем третего воланя до дня завтрашнего на годину шестнадцатую на великомъ зекгару“²⁶. Згадку про 16 годину як початок „волань“ знаходимо і у володи-

²² Volumina constitutionum.— Warszawa, 2005.— Т. II: 1550—1609.— Vol. 1: 1550—1585.— S. 414. Я. Лосовський зауважує, що у грудні 21 година дорівнювала 13 годині сучасного вимірювання часу, а в червні — 18 годині.

²³ Там само.— S. 410.

²⁴ Łosowski J. Kancelaria grodska chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego.— Lublin, 2004.— S. 159.

²⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 90 зв.

²⁶ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 66, арк. 573. Цією згадкою завдячуємо Андрієві Зайцю, який люб'язно поділився своєю знахідкою.

мирських гродських книгах за 1621 р. Повідомлялося, що суботнього дня 1 травня відбулося „одволення“ суду (тобто перенесення судових засідань) гродськими урядниками до понеділка 3 травня на годину 16-ту, тобто, як і в попередній цитованій справі²⁷. Однак далі натрапляємо на інформацію, яка дещо підважує логіку наших міркувань і суперечить іншому джерельному матеріалові: третього і четвертого травня суди були „одволені“ на 12 годину, тобто мали початися, згідно з нашими розрахунками, о 6 годині ранку²⁸. У Я. Лосовського, знавця функціонування гродського судочинства, така рання година для „засідання“ суддями своїх місць, як було зазначено, не викликає жодних питань. У нас є певні сумніви щодо коректності цього твердження, однак не підкріплені поки що джерельними матеріалами. Тож або шоста година була таки можливою як орієнтовний початок судових засідань, або маємо визнати, що облік часу не був уніфікований і міг прив'язуватися також до заходу сонця як нульової години.

Однак повернімося до судового нешпору. Масові згадки наприкінці 80-х років XVI ст. засвідчують, що на той час 23 година усталюється як нешпорна: „[...] кгда вже было о године звыклои, то ест *двадцат третии* на зуполном зикгоре, и вже мы, суд, з местцы судовых выити хотели“²⁹. Тобто *нешпор* у судочинстві — це година перед нульовим часом. Найімовірніше, 23 година була пов'язана з поширенням у судовому процесі Волині *арешту*, процедури закликання сторін до суду на початку судової каденції. Гродські рочки починалися в четвер, тож упродовж перших днів уповноважений судом возний гучним голосом публічно оголошував, згідно з реєстром, ті справи, які мали розглядатися упродовж судової каденції. Понеділок був днем „арештовим“, тобто останнім днем, коли відповідал мід „арештувати“ справу для подальшого її розгляду у суді. Потому його оголошували особою, що не з'явилася до суду. За конституцією 1588 р. „*Aresty u sądow*“, саме двадцять третя година мала бути кінцевою в роботі суду³⁰.

Можна сказати, що у волинському повсякденні зламу XVI—XVII ст., де домінувала чеська/італійська системи вимірювання часу, нульова година — *нешпор* — була пов'язана саме з часом Церкви і зі звуком церковних дзвонів. Улітку вона припадала на 18 годину, а взимку, схоже, — на 16—17. Судовий *нешпор* натомість мід коливатися (20—23 година), однак очевидно, що він наставав цонайпізніше за годину до нульової точки (вечірньої служби) і визначався переважно за боєм публічного годинника. Для літнього часу між нешпором і заходом сонця існував інтервал у дві години чи й трохи більше. *Вечір* у цьому разі, схоже, ототожнювався із заходом сонця. Взимку цей інтервал мід суттєво скорочуватися. Водночас збереглися сліди і давнішого вимірювання часу — за настанням присмерку в судовій *ізбі*, коли з'являлася потреба запалювати свічки.

Більшість згадок містить інформацію про „повний“ або „цілий“ „зегар“ (чеська/італійська системи вимірювання часу), де циферблат мав ді-

²⁷ ЦДДА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 47 зв. За цю інформацію автор вдяч-на Ігореві Тесленку.

²⁸ Там само.— Арк. 103—103 зв., 149 зв.—150.

²⁹ Там само.— Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 227—229.

³⁰ *Volumina constitutionum*.— Warszawa, 2008.— Т. II: 1550—1609.— Vol. 2: 1587—1609.— S. 81.

литися на 24 поділки. Так, 12 січня 1609 р. Еразмус Островський скаржився у володимирському ґроді, що напередодні Андрій Мисевський зі своїм швагром Войтехом Ушинським і помічниками ввірвалися уночі в дім його підданого на володимирському передмісті і побили господаря. Це відбулося в ніч „з середи на четвер о години пятой на цилым зыкгару, кгда уже люди уснули“, тобто це могла бути 9—10 година залежно від того, з 16 чи 17 о цій порі починався відлік доби³¹.

Однак на паралельне побутування з „повним зегаром“ також „півзегару“ вказує пряма згадка про нього в луцьких земських книгах дещо пізнішого часу. Під датою 14 жовтня 1637 р. в суді розглядалася справа за скаргою студентів луцького колегіуму на жовнірів хоругви кн. Олександра Вишневецького. Позивачі оповідали, що коли вони 2 серпня „з птахами прохажалисе“ Троїцькою вулицею, прямуючи до р. Гнідави, на них безпідставно напали кривдники о 10 годині „на пользыкгару“. Студенти також уточнювали, що пригода трапилася з неділі на понеділок, тож очевидно, що йшлося про темну частину доби³². „Півзегар“ відповідав сучасному обрахунку часу, де реперними точками виступають північ і південь (як у сучасній системі). Ознайомлення волинян із цією системою і значно раніше демонструє скарга Федора Загоровського на володимирський земський суд, вписана до володимирського ґродського суду 26 травня 1581 р. Скаржник оповідав, що судді „на первшии позов перед часом правное години нешпорное, еше осемънадцатой године, здатъ на впад речи допустили“. Йшлося про те, що Федора Загоровського оголосили „несталим“ ще до кінця правової нешпорної години, яка припадала на 18. Як далі уточнював скривджений шляхтич, судді вчинили це о 17 годині: „о семонадцатии године, не ждучи нешпорное години правное“³³. Ця справа водночас чітко фіксує час судової нешпорної години як вісімнадцятої, тобто підтверджує попередні міркування, висловлені у статті.

Наостанок розмови варто зауважити ще одну проблему — чиї дзвони, костелу чи церкви, сповіщали волинянам про нешпор, відповідно закликаючи вірних на вечірню службу? Зважаючи на домінування саме православного населення на Волині вказаного часу та безперечне кількісне переважання церков у волинських повітових містах, це мали бути дзвони церкви. А та жила за візантійським (середньовічним) часом, що ділив добу на денну і нічну частини з нерівною тривалістю годин, де вечірня служба влітку якраз і припадала на час перед заходом сонця (влітку приблизно о 18 нашого часу, а взимку — близько 17).

Варто також зауважити проблему, яка на українському матеріалі взагалі не розглядалася, — сприйняття часу в певній культурі і в певний період, тобто соціальний чи культурний виміри часу³⁴. Навіть побіжний огляд судового процесу та квазісудових практик демонструє неспішність

³¹ ЦДДА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 10—11.

³² Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 39, арк. 449 зв. Цією інформацією завдячуємо Андрієві Зайцю.

³³ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 143, 1581 р.

³⁴ Див. на польському матеріалі міркування Марії Богуцької: Bogucka M. Staropolskie obyczaje w XVI—XVII wieku.— Warszawa, 1994.— S. 20—24; див. також: Tazbir J. Czas w kulturze staropolskiej // Stosunek do czasu w różnych strukturach kulturowych.— Warszawa, 1987.— S. 321—341. Хоч, як зазначає Я. Лосовський, у польській історіографії таких робіт вельми бракує.

часу, в якому жила волинська шляхта, що вимірювала його в кращому разі від „поранку до нешпору“³⁵. Звернімо увагу на свідчення возного, який мав вручити кременецькому старості кн. Миколаю Збаразькому королівський лист з приводу відмови князя задовольнити якісь претензії орендаря солодовень у Кременці. Отже, князь, отримавши листа, повідомив возному, що він його затримає до наступного дня („тотъ лист для выrozumенъя з него у себе до завътрея задержу“). Коли ж возний з’явився „порану“, староста через свого служебника запропонував йому „зотрывать до години нешпоръное“, доки не підготує достойної відповіді³⁶. Як засвідчує багато деталей цієї справи — затягування часу було одним з елементів маніпуляції старости, однак сприймалось як належне. Відкладення справи у суді на інший термін, відтермінування присяги, апеляція за будь-якої нагоди до Люблінського трибуналу, численні спроби приятелів втрутитися на різних етапах у перебіг судового процесу для того, щоб перенести справу на приятельське поладження, що суттєво продовжувало ухвалення декрету, та багато інших варіантів затягнути справу — все це виглядає так, ніби шляхтичеві відміряно необмежений кредит часу. Однак, очевидно, що повільний час суду вказує на специфічну мету шляхетського судочинства — не так покарати злочинця, як відновити порушений „покой посполитий“, підштовхнувши сторони до замирення через пошуки компромісу. Як зауважувалося в одній зі справ: „Право писаное [...] предся розказует одъдати кождому, што чиего есть“³⁷. А поряд у спільноті полягав у тому, „абы кождый при своемъ zostавалъ и своего певнымъ и варовнымъ был“³⁸.

„Свята справедливість“ ставала засобом, із допомогою якого можна було досягти бажаного — вирівняти кривди супротивників та повернутися до хай нестабільної, але рівноваги: „Таковыя розниці *ведле правды и справедливости светое* маот межи нами поровънати“³⁹, „Упросила вашу милост приятелей своих до дому своего, хочечи с тым злочинцею, збигом и шкодником своим перед вашею милостю *справедливости* ужит, а з розсудку вашей милости все учинити“⁴⁰. Водночас, схоже, поряд зі „святою справедливістю“ як вищим мірилом, що перебувало в руках Бога, існувало поняття персональної „справедливости“ — належної кожному шляхтичеві суми благ, матеріального і нематеріального капіталів. До нематеріального капіталу можна зарахувати права, що на рівні окремого шляхтича розумілись як „свое“ право, авторитет особи у спільноті, шляхетську честь, добре ім’я тощо. Тож персональну справедливість можна було порушити/відібрати/зменшити, завдавши шляхтичеві шкоди чи образи. Так, кн. Дмитро Козека, скаржачись на володимирський зем-

³⁵ Див. умови приятельських домовленостей між Григорієм Оранським і Раїною з Бережецьких, дружиною Юхна Оранського, з приводу кривд, яких завдали Григорієві слуги шляхтянці: після 12-тижневого „сидіння“ в замку слуги мали, почавши „с поранку аж до нешпора у пранкгера стояти и голосом мовити тыми словы: „С тых есмо причин тут каране примуем, жесмы панее Ухновои Оранскои водле жалобы ее в позве описаное неправы“ (ЦДДА України в Києві, ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 4 зв.).

³⁶ Там само.— Ф. 25, оп.1, спр. 459, арк. 114—115 зв.

³⁷ Там само.— Спр. 61, арк. 302 зв.

³⁸ Там само.— Спр. 124, арк. 779 зв.

³⁹ Там само.— Спр. 12, арк. 165 зв.—166.

⁴⁰ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 54.

ський суд про несправедливий декрет, а особливо на писаря, заявляв: „О то зъ судьями перед господарем мовити [буду], а звлаща с тобою, пане писару, ижес ты смел то учинити, *опустивши справедливост мою*“⁴¹. А в іншій скарзі зауважено, що внаслідок порушень судової процедури відбулися водночас велика образа для справедливости скаржника і порушення права: „Великое уближенъ *справедливости* [скаржника] и безправье над право посполитое и статутъ земский Великого князства Литовского стало“⁴².

Важливою ланкою в ланцюзі полагодження суперечок і вирівнювання кривд був полюбовний суд, який передусім мав на меті замирити сторони. Власне, офіційне судочинство часто підштовхувало сторони до перенесення справи на розгляд приятелів. А цей процес не відбувався автоматично, натомість полягав у розмовах, вмовлянні, тиску, окресленні різних перспектив, оцінюванні символічного капіталу кожної зі сторін, де поспіх міг лише зашкодити („Не хотечи того *сквапливе* а безправне жадныи речи чинит“⁴³). Звернімо увагу, як неспішно ведуться розмови між кн. Миколаєм Збараським, з одного боку, та Матвієм й Іваном Михайловичами Малинськими — з другого, що з'їхалися для полагодження конфлікту через шкоду, завдану князівськими слугами Малинським. Сторони за асистування приятелів довго „бавилися“ розмовами, дипломатично спрямовуючи їх до мети зібрання: „Розъмовляли, забавялися, межи которыи розмоваи п[а]нове Малинские з Мискомъ Заячинским з obu сторон черезъ приятелеи своихъ до угоды были ся сшилили“. Однак упродовж тривалого часу справа так і не дійшла до завершення, попри позірну готовність обох сторін, висловлену хоч і в делікатній, однак рішучій формі: „Ведже в томъ часе панъ Иванъ Малинский, не чинячи жалобы на слугъ помененьхъ, одно мовиль кн[я]зю старосте, абы ему справедливостъ вчиниль. Такъ же и кн[я]зь староста поколкокрот ему поведиль, иж естемъ готовъ справедливостъ вчинити, а ижъ ся з Мискомъ Заячинскимъ не згодили“. У підсумку Малинські (схоже, пославшись на настання сутінків), встали зі своїх місць і пішли геть, „поведаючи, ижъ вже ся того дня спознило, а княз, деи, староста на року зложеномъ справедливости намъ з слугами своими не вчиниль“. Натомість князь запевнив присутніх, що готовий був розглянути скаргу Малинських на його слуг, однак ті не скаржилися, і покинули зібрання зарано, адже до заходу сонця ще залишалося близько години, просто день був похмурий⁴⁴. Тож час суду і квазісудових процедур — це час пошуків можливостей для порозуміння, очікування на відповідний момент, коли ворожі сторони максимально наблизяться до готовності піти на компроміс: „покои еднаючи, абы кождыи при своеи справедливости зосталъ“⁴⁵. За цих умов „зегарові“ години могли хіба завадити у складному процесі порозуміння.

Однак обабіч *позачасся*, під час якого відбувалося полагодження конфлікту, існував добре фіксований і досить точний час „пригоди“. Скажімо, у скаргах про вчинене насильство шляхтичі не лише назагал заува-

⁴¹ ЦДІА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 240—243, 1569 р.

⁴² Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 1042.

⁴³ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 54.

⁴⁴ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 617—617 зв.

⁴⁵ Там само.— Ф. 21, оп. 1, спр. 18, арк. 42.

жували, о котрій порі трапилася нещаслива для них подія, а й фіксували години:

„Кгда [...] безпечно до господы своее *четвертое години в нощ* ишол, они, выпавши з местць своих [...] обычаем ночным непристойнымъ по-таемным, опавши, его зранили, и зранивши, поимали“⁴⁶;

„А кгда уже было *годин с пят в нощъ*, спешилсе до дому“⁴⁷;

„Тотъ то пан Петръ Обух с паномъ Дмитромъ Обухомъ о *године второу в нощ* с пятници на субботу [...] окрикъ учинивъши, мене, Соколовъско-го, вызывали до якогос бою, называючи мене, Соколовъского, злое матъ-ки сыном и лжачи словы неучътивыми, доброй славе шкодливыми: „Вы-иди до нас, злои матки сыну! Обачишъ, што се будет деяло“⁴⁸.

„Року теперешнего тысяча пятсот осмъдесять сегомо м[е]с[я]ца генва-ра з дня осмого на ден девятыи вночи *по выбитю на зыкгаре години осмое в нощъ* вы вси три вышеи помененные особы, то есть вы, Кирику а Мису, кн[я]зи Ружинские, а ты, кн[я]же Прокопе Курцевичу, пропомнев-ши боязни Божое и срокгости права посполитог[о], также повинности и пристойности своее“⁴⁹.

Не будемо множити прикладів, які — масовий матеріал. Очевидно, що вони не конче свідчать про наявність годинників по шляхетських маєтках, а можуть реально виявитися лише риторичними фігурами. Однак фіксація часу в подібних актах вказує на орієнтацію волинського шляхтича останньої третини XVI ст. у вимірі часу, демонструє відчуття людьми його перебігу. Звернімо увагу на скаргу Богуша Липленського, в якій він звинуватив сусіда Івана Гавриловича Холоневського у насланні сина Івана зі слугами і помічниками на його ґрунт і побитті скаржника, який саме у той час перебував на сіножаті. Тож Б. Липленський, рятуючи своє здоров'я і життя, ховався від стріл нападника за очеретом у болоті з „добрых двѣ године зекгаровых“⁵⁰. А, оповідаючи про оглядання ран князів Петра і Михайла Четвертенських, возний зауважив: „за *годину* до смерку дали знати, що Петру стало дуже зле“⁵¹.

Утім багатші волинські шляхтичі напевно володіли й годинниками⁵², про що свідчить скарга Григорія Колмовського на кн. Юрія Чорторийсько-го, його сина Юрія, кн. Юрія Пузину та їхніх помічників з приводу наїзду на замок у містечку Літовиж, який відбувся 25 квітня 1608 р. Серед пере-ліку пограбованого у коморі майна знаходимо згадку про „зыкгаров три в олстерках“, тобто у футлярах, два з яких коштували 50 і 60 злотих поль-ських, а вартість третього, який вибивав години, — сягнула 70 злотих. Та-кож вказана ціна годинника на вежі кам'яниці — сто польських злотих“⁵³.

⁴⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 353 зв.

⁴⁷ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 563 зв.

⁴⁸ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 46, арк. 222 зв.—223.

⁴⁹ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 577—577 зв.

⁵⁰ Там само.— Спр. 16, арк. 320.

⁵¹ Там само.— Арк. 66 зв.

⁵² М. Богущка вказує, що окремі згадки засвідчують існування годинників у шляхет-ських маєтках і в будинках багатших міщан фіксуються в XVI ст., а в XVII ст. інвентарі шляхетського майна містять згадки навіть про володіння шляхтою кількома годинниками. Див.: Bogucka M. Staropolskie obyczaje...— S. 20.

⁵³ ЦДІА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 40, арк. 215. За цю згадку автор щиро вдяч-на Володимирові Кравченку.

Тож можна сказати, що волинський шляхтич на зламі XVI—XVII ст. цілком „приручив“, одомашнив час, проживаючи та мислячи його в „годинах zegарових“, використовуючи тоді, коли уважав за потрібне, та принагідно маніпулюючи ним. А водночас орієнтувався по сонцю, ділив добу на добру світлу й „підступну“ темну її частини, завершував суд, коли з’являлася потреба запалити свічки, та „забував“ про час там, де саме неспішність була цінністю.

Nataliya STARCHENKO

**ON NESHPORNA HODYNA,
OR HOW TIME WAS MEASURED IN VOLYN
IN THE LAST THIRD OF THE 16TH CENTURY**

The author explores time-measuring in Volyn in the last third of the 16th century as based on the court records of Volyn Voivodeship. She analyzes how clocks and divine services were used in the courtroom to regulate judicial hearings and court procedures. She also discusses time perception in the noble community, i.e. the social or cultural dimension of time. The author concludes that by the turn of the 17th century, Volyn gentry had fully „domesticated“ and „cultivated“ time, experiencing and conceptualizing it in terms of „clock hours“, both by using it as they considered it proper, and by manipulating it if necessary. At the same time, they measured time according to the sun by dividing the day into the good light part and the „treacherous“ dark part; they stopped court sessions when it was time to light candles and „forgot“ about time whenever slow consideration was needed.